

Azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və deportasiya

Şahbaz Muradov,

AMEA-nın müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi, i.e.d., professor.

Ələsgər Sarıyev,

AMEA İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

(əvvəli 11, 12 və 14 avqust tarixli saylarımızda)

Deportasiya edilmiş əhalinin yeni məskunlaşdırıldığı yerlərdə mənzillə, həyətəni torpaq sahəsi ilə təminat məsələlərində ciddi problemlər olmuşdu. Əvvəlcədən heç bir sosial infrastruktur obyektləri inşa edilmədiyindən, deportasiya edilənlərin çox hissəsi yerli əhalinin sıxışdırılması hesabına şəxsi evlərdə, bir qismi isə yerli kolxoz və sovxozların ictimai binalarında, anbar və mal-qara tövlələrində yerləşdirilmişdi. 1948-1956-cı illər deportasiyası dövründə 7648 ailə (33683 nəfər) rəsmi köçürüldüyü halda, həmin dövrdə onların yerləşdirilməsi üçün cəmi 550 ev inşa edilmişdir. Bütövlükdə, 1948-1956-cı illərdə deportasiya olunmuş əhalinin yerləşdirilməsi üçün Azərbaycan SSR-də 9,2 min ev tikilmişdir. Baş Köçürmə İdarəsinin rəsmi arayışına istinadən, 1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən 13230 ailənin köçürüldüyü nəzərə alınarsa, inşa edilmiş mənzil fondu rəsmi tələbatın yalnız 70%-ni ödəmişdir. Halbuki, deportasiya olunmuş 130-150 min nəfərin yerləşdirilməsi üçün 25-30 min yaşayış evi tələb olunurdu.

Deportasiya olunmuş əhali üçün evlərin inşası zamanı yerli fiziki-coğrafi şərait də nəzərə alınmamışdı. Həmin evlər çiy kərpicdən tikilir, divarları saman qatılmış palçıqla suvanırdı. Yeraltı suların səthə yaxın yerləşdiyi ərazilərdə tikilmiş belə evlər davamsız olur və yazda nəm çəkərək uçub dağılırdı. Bu cür evlər həm də baha başa gəlirdi. 4083 sayılı qərara əsasən köçürülənlərə yaşayış evi və həyətəni tikililər inşa etmək üçün 20000 rubl borc verilməsi nəzərdə tutulduğu halda, inşa edilən evlərin dəyəri Əli Bayramlı rayonunda 28872 rubl, Puşkin rayonunda 40287 rubl təşkil edirdi. Deportasiya edilmiş əhali bir qayda olaraq həmin evləri qəbul etməkdən imtina edirdi. Saatlı, Sabirabad, İmişli, Jdanov, Kürdəmir və s. rayonlarda deportasiya olunanlar üçün yaşayış evləri şoranlaşmış ərazilərdə inşa edildiyindən həyətəni sahələrdən də istifadə etmək mümkün deyildi.

Bu əhalinin yerləşdirildiyi ekstremal rayonlarda yerli iqtisadi-təsərrüfat xüsusiyyətlərinin onların deportasiya olunduqları rayonlardan kəskin fərqlənməsi, əmək vərdişlərinin və kənd təsərrüfatı ənənələrinin uyğun olmaması, əhalinin yaşayış mənbələrindən məhrum olması demək idi. Deportasiya olunanların özləri ilə gətirdikləri kənd təsərrüfatı heyvanları və s. yerli ekstremal şəraitə tab gətirməyərək ilk illər tələf olmuşdu. 4083 sayılı qərara əsasən onlara mal-qara almaq üçün 3000 rubl borc verilməsi (5 illiyə) vəd edilsə də, bu iş yarıtılmaz təşkil olunmuşdu. Mövcud şəraitdə real gəlir mənbəyi pambıqçılıq idi. Lakin Ararat vadisindən deportasiya edilənlərin bir qismini çıxmaq şərtilə, qalan əhalinin bu sahədə əmək vərdişləri yox idi.

Düzənlik ərazilərin (Mil-Muğan, Salyan) təbii şəraitinin spesifik xüsusiyyətləri, xüsusilə də ərazinin təhlükəli sanitariya-gigiyena şəraiti deportasiya edilmiş əhalinin fizioloji sağlamlığına ekstremal təsir göstərdi. İlk növbədə, on minlərlə körpə uşaq və qoca yatalaq, qızdırma, malyariya və digər epidemioloji xəstəliklər nəticəsində məhv oldular.

Salyan, Saatlı, Sabirabad, Əli Bayramlı, Puşkin, İmişli, Kürdəmir, Ucar, Jdanov rayonlarında yerləşmiş əhalinin aqibəti daha faciəli olmuşdu. O dövrün rəsmi sənədlərində konkret rəqəmlər göstərilməsə də, kütləvi ölüm halları dəfələrlə etiraf edilir.

Tədqiqatçıların fikrincə, Ermənistan SSR-in Axta, Qarabağlar, Keşişkənd, Saylan və başqa dağ rayonlarından Azərbaycan SSR-in Mil-Muğan düzlərindəki rayonlara deportasiya edilənlərin 1/3 hissəsi iqlimə uyğunlaşa bilmədiklərindən və xəstəliklər nəticəsində həlak olmuşdur.

Məlum deportasiya regionda toponimik genosidin həyata keçirilməsinə təkən verdi. 1946-cı ildə 120, 1947-1948-ci illərdə 400-dən çox, 1978-1981-ci illərdə 300-dən çox Azərbaycan kəndinin adı erməniləşdirildi:

- 1948-1956-cı illərdə azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarından deportasiya olunması onların 100 illər ərzində qazandıqları var-dövlətin, daşınmaz əmlakın talanmasına, əsrlər ərzində formalaşmış adət-ənənələrinin sıradan çıxmasına, kollektiv həm kəndli münasibətlərinin pozulmasına, qohumluq əlaqələrinin zəifləməsinə, təsərrüfat ənənələrinin dəyişilməsinə və nəhayət, on minlərlə insanların məhvinə səbəb oldu;

- Azərbaycan SSR-də isə ekstremal rayonlarda yerləşdirilənlərin bir qismi mövcud şəraitə tab gətirə bilmədiklərindən, körpə uşaqlarını və qocalarını itirdikdən sonra, təbii şəraiti gəldikləri rayonlara (Ermənistandakı) uyğun olan Azərbaycanın dağətəyi və dağlıq rayonlarına köçüb getdilər. 1954-cü ilədək 1155 ailə isə tarixi-etnik torpaqlarına qayıtdı. Deportasiya edilmiş əhalinin bir hissəsi isə (əsasən, cavan və orta nəsil) çətin təbii iqtisadi şəraitə tab gətirərək məskunlaşdılar. Lakin onlar ilk illər yeni əmək təcrübəsi toplamağa məcbur oldular;

- 1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiya olunmuş azərbaycanlıların Kür-Araz ovalığının ekstremal rayonlarında məskunlaşdırılmasına 100 mln-la dövlət vəsaiti sərf edilməsinə baxmayaraq, iflasa uğradı və iqtisadi səmərə vermədi.

1988-1993-cü illərdə Azərbaycan keçmiş sovet respublikaları arasında qaçqın problemi ilə üzləşən ilk ölkə olmuşdur. Qaçqınların Ermənistandan Azərbaycana ilk axını 1987-ci ilin sonundan başlamışdır. Hər şeydən əvvəl burada belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ilin noyabr-dekabr aylarında olan hadisələrin ağır xronikası yaddaşlardan silinmir.

Respublika prokurorluğunun məlumatlarında deyilir: 1988-ci ilin noyabr ayının 28-dən dekabr ayının 8-dək Ermənistan SSR-də kütləvi surətdə azərbaycanlılar yaşayan 22 rayonun 185 yaşayış məntəqəsinə quldurcasına basqın edən erməni vəhşiləri 217 nəfəri müxtəlif işgəncə ilə qətlə yetirmişlər. Onlardan 49 nəfəri divan tutulmaqdan qorxub qaçarkən dağlarda borana-çovğuna düşüb donmuş, 41 nəfəri qəddarlıqla döyülüb öldürülmüş, 115 nəfər diri-diri yandırılmış, 16 nəfəri güllələnmiş, 10 nəfər təhqirlərə dözməyib infarktdan ölmüş, 2 nəfər erməni həkimləri tərəfindən xəstəxanada öldürülmüş, 3 nəfər suda boğulub öldürülmüş, 1 nəfər asılmış, 1 nəfər əzablardan qurtarmaq üçün özünü öldürmüş, 1 nəfər elektriklə öldürülmüş, 3 nəfər xəstəxanada olarkən tibbi xidmət göstərilməməsi nəticəsində öldürülmüş, 8 nəfər oğurlanmışdır. Öldürülmüşlərdən 57 nəfəri qadın, 5 nəfəri körpə uşaq, 18 nəfəri yeniyetmə olmuşdur. Qırğın Ermənistanın 19 rayonu və 11 şəhərində törədilmişdir. 400-dən çox yük maşını qarət edilmiş, 25 min ailənin əmlakı talan olunmuş, 40897 azərbaycanlı ailəsi məcburi qaydada deportasiya edilmiş, mənzil və əmlaklarından məhrum olmuşlar. 1990-cı ilin əvvəlində Ermənistandan 204,6 min nəfər zorla qovulub çıxarılmışdır. Onların 186 min nəfərini azərbaycanlılar, 11 min nəfərini kürdlər, 3,0 min nəfərini ruslar, 4,5 min nəfərini isə başqa millətlərdən olan insanlar təşkil etmişlər. Ermənistandan qaçqın düşmüş rusların əsas hissəsinin, həmçinin kürdlərin və azərbaycanlıların bir qisminin sonradan Rusiya və digər MDB ölkələrinə getməsi nəticəsində 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikasında Ermənistandan zorakılıqla qovulmuş 196846 nəfər qaçqın qeydə alınmışdır. Bununla yanaşı, əvvəllər Gürcüstandan deportasiya olunaraq Orta Asiya respublikalarında yerləşdirilmiş Məshəti türkləri 1989-cu ildə Özbəkistanda baş vermiş milli münaqişə nəticəsində keçmiş SSRİ-nin başqa regionlarına, xüsusilə Azərbaycana və Rusiyaya köçməyə məcbur olmuşlar. 1989-91-ci illər ərzində 51649 nəfər Məshəti türkü Azərbaycana pənah gətirmişdir. (Bax: Ş.M.Muradov. Azərbaycan Respublikası əhalisinin dinamikası və quruluşu: əsas demoqrafik və etno-demoqrafik dəyişikliklər. (1897-2007-ci illər) B. Elm. 2008. səh. 76-77, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində).

1988-1993-cü illərdə Ermənistan SSR-nin təcavüzü nəticəsində Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı 7 rayonu (Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan) işğal edilmiş, təqribən 1 milyon nəfərdən çox insan öz vətəninə qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşmüş, 20 min Azərbaycan vətəndaşı həlak olmuş, 100 mindən çox adam yaralanmış, 50 min nəfər müxtəlif xəsarət almış, minlərlə adam əsir və girov götürülmüş, itkin düşmüşdür, 900-dən çox irili-xırdalı yaşayış məntəqəsi, 1025 təhsil, 798 səhiyyə ocağı, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 300 min iş yeri məhv edilmişdir. Bəşər tarixində ən böyük müsibətlərdən sayılan Xocalı faciəsi nəticəsində 26 fevral 1992-ci il Dağlıq Qarabağın Xocalı şəhəri bütövlükdə erməni qoşunları tərəfindən yerlə-yeksan edilmiş, 613 nəfər dinc azərbaycanlı, o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın vəhşicəsinə öldürülmüş, 478 nəfər şikəst edilmiş, 1275 sakin - qocalar, uşaqlar, qadınlar isə əsir aparılaraq dəhşətli təhqirlərə və həqarətə məruz qalmışlar (Bax: Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin adıçəkilən Bəyanatı). Lakin yuxarıda qeyd edilən demoqrafik çətinliklərə, dəfələrlə ermənilər və onların havadarları tərəfindən törədilmiş soyqırımına məruz qalmalarına baxmayaraq, azərbaycanlıların sayı daim artıb çoxalmış və onların intellektual inkişaf səviyyəsi durmadan yüksəlməkdədir. İndi Yer kürəsində təqribən 50 milyon nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayır və 2016-cı ilin əvvəlinə olan məlumatlara əsasən ölkəmizin əhalisinin sayı 9,5 milyon nəfərə, 6 aprel 2019-cu ildə isə 10.000.000 nəfərə çatmışdır. Əlbəttə, əgər XX əsrdə erməni faşistləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilmiş soyqırımı əməliyyatları olmasaydı, bizim sayımız indikinə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə çox olardı. Ancaq hazırda respublikamızın əhalisinin sayı Ermənistan Respublikasının əhalisinin sayından təqribən 3,2 dəfə çoxdur və bu fərq getdikcə artacaqdır. Nəzərə alsaq ki, Ermənistan Milli Statistika Xidmətinin son məlumatlarına əsasən, 2001-ci ilin əvvəlindən 2014-cü ilin əvvəlində olan 14 il ərzində Ermənistan Respublikasında yaşayan daimi əhalinin sayı 200,0 min nəfər və ya hər il orta hesabla 14,3 min nəfər azalaraq 3,2 milyon nəfərdən 3 milyona düşmüşdüsə, Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı bu dövrdə 1,4 milyon nəfər və ya hər il orta hesabla 100,0 min nəfər artaraq 8,1 milyondan 10 milyon nəfərə çatmışdır. Dünya ölkələri üzrə aparılmış proqnoz məlumatlarına əsasən, 2014-cü ilə müqayisədə Yer Kürəsi əhalisinin sayı müvafiq surətdə 1,2 və 1,3 milyon nəfər və ya 16,7 və 34,7 faiz artaraq 2014-cü ilin əvvəlindəki 7,2 milyard nəfərdən, 2030-cu ildə 8,4 milyard nəfərə, 2050-ci ildə isə 9,7 milyard nəfərə, Azərbaycan Respublikasının sayı isə müvafiq surətdə 1,6 və 2,6 milyon nəfər və ya 15,8 və 27,4 faiz çoxalaraq 2014-cü ildəki 9,5 milyon nəfərdən, 2030-cu ildə 11,1 milyon nəfərə, 2050-ci ildə isə 12,1 milyon nəfərə çatacağı halda, Ermənistan Respublikası əhalisinin sayı birinci dövrdə dəyişməz qalaraq 2030-cu ildə 3 milyon nəfər, 2-ci dövrdə isə 2014-cü ilə nisbətən 200 min nəfər və ya 6,7 faiz azalaraq 2014-cü ildəki 3 milyon nəfərdən 2,8 milyon nəfərə düşəcəkdir (Bax: <http://demoscope.ru/weekly/app/world2014iphp>). Bu rəqəmlərdən görüldüyü

kimi, Azərbaycan Respublikası əhalisinin sayı 2030-cu ildə Ermənistan Respublikası əhalisinin sayından 3,7 dəfə, 2050-ci ildə isə 4,3 dəfə çox olacaqdır. Bu, uzun illər bundan sonra da ölkəmizdə əhalinin artımı sahəsində baş verəcək dəyişikliyin ermənilər üçün əlçatmaz olacağından və buradan irəli gələn bir çox məqamlardan xəbər verir. Bu məsələdən bəhs edərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "... Bir neçə ildən sonra ümumiyyətlə, demografik vəziyyət həlledici məqama çevriləcəkdir... Azərbaycanda demografik vəziyyət yaxşıdır, müsbətdir, təbii artım vardır. Ancaq hesab edirəm ki, bu artım daha da güclü olmalıdır. Bu artımı stimullaşdırmaq və əhalinin artımını təmin etmək üçün yəqin ki, əlavə tədbirlər görülməlidir... Bizim iqtisadiyyatımız, sənaye gücümüz və siyasi iradəmiz diktə edir ki, Azərbaycan əhalisi daha da çox artmalıdır. Bu, nəinki Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinin həlli üçün lazımdır, bu məsələni biz həll edəcəyik və Azərbaycan bayrağını Xankəndidə qaldıracağıq - bu ümumiyyətlə gələcək üçün lazımdır... Güclü olmaq üçün güclü iqtisadiyyat, hərbi sənaye potensialı və böyük əhali lazımdır. Buna görə biz bu məsələ ilə bağlı ciddi məşğul olmalıyıq. Bu günə qədər bu proseslər təbii xarakter alırdı. Sadəcə olaraq ölkə iqtisadiyyatı artdıqca təbii artımda, necə deyərlər, daha da sürətli idi. Biz statistikadan bunu görürük. Son illər ərzində doğulan uşaqların sayı daha da çoxdur, nəinki 10-15 il bundan əvvəl. Yəni, bu iqtisadi və sosial amillərlə birbaşa bağlı olan məsələdir. Ancaq yenə deyirəm, biz bu məsələyə yeni prizmadan yanaşmalıyıq. Azərbaycan əhalisi daha da sürətlə artmaqdadır". Bəli, ölkə başçımız tərəfindən irəli sürülmüş bu çox mühüm sosial-iqtisadi, demografik və siyasi xarakter daşıyan vəzifənin uğurla həyata keçirilməsi üçün respublikamızda hər bir şərait vardır. Biz gələcəkdə də olacağıq, artıb çoxalacağıq, ərazi bütövlüyümüzü təmin edəcək və dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrindən birinə çevriləcəyik.

Bütün bunları nəzərə alaraq hesab edirik ki, 1948-1956-cı illərdə Ermənistan SSR-dən deportasiya edilmiş azərbaycanlıların Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında (Mil-Muğan, Salyan düzlərində) yerləşdirilməsinin destruktiv nəticələri elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan indiki dövrdə və gələcəkdə hər hansı irimiqyaslı təbii-texnogen hadisə ilə, yaxud iqtisadi motivlərlə və hərbi siyasi vəziyyətlə əlaqədar əhali yerləşdirilməsi problemləri meydana çıxacağı təqdirdə təkrar səhvlərə yol verməmək üçün deportasiya və köçürülmələrin tarixi və acı nəticələri nəzərə alınmalıdır.